

Marc Halder, *Der Titokult. Charismatische Herrschaft im sozialistischen Jugoslawien* (München: Oldenburg Verlag, 2013), 367 str.

Knjiga njemačkoga povjesničara Marca Haldera o kultu Josipa Broza Tita analizira pojavu kulta ličnosti u drugoj Jugoslaviji i stvaranje karizmatične vlasti vođe jugoslavenskih komunista. Autor je napomenuo da je pozornost u istraživanju ove teme usmjerio kulturnim predispozicijama i društvenim događajima koji su omogućili Titovo prerastanje u karizmatičnu političku osobu i simbol druge Jugoslavije te određivanju najvažnijih čimbenika za nastanak i održavanje Titove karizmatične vlasti. Istraživanje je temeljio na teoriji karizme i pojavi karizmatičnih osoba u politici koju je razvio njemački sociolog Max Weber, prema kojem je za pojavu karizme odlučujuće vjerovanje neke grupe pojedinaca u spasonosno djelovanje određene osobe i u potrebu njezina što duljega trajanja i održavanja. Halder je knjigu podijelio u osam poglavlja: u prvom je iznio osnovne sociološke teorijske koncepte o kultu ličnosti i političkim vođama i analizirao historiografiju i arhivsko gradivo o Titu; u drugom je, najopsežnijem poglavlju, na temelju Weberove sociološke koncepcije karizmatične vlasti detaljnije opisao Titov život, politički put i stvaranje i njegovanje njegova kulta u socijalističkoj Jugoslaviji; u trećem se pozabavio oblicima karizmatične komunikacije, tj. Titovim prikazivanjem u medijima i javnosti, školskim udžbenicima, pjesmama, filmovima, pismima koja su mu upućivana te fenomenom kumstva novorođenoj djeci; u četvrtom je istražio performativno-ritualne dimenzije njegova kulta, tj. proslave Prvoga maja, Dana mladosti i značenja štafete i spomen-obilježja podizanih u Jugoslaviji u njezinu političkom sustavu; peto je poglavlje posvetio smanjenju značenja spomenutih simbola i svečanosti u osamdesetim godinama, nakon Titove smrti, s naglaskom na događajima u Srbiji; u šestom je poglavlju analizirao odjek kulta ličnosti i Titove karizme u državama nasljednicama bivše Jugoslavije i odnos prema njemu od početka 90-ih godina XX. stoljeća; u sedmom se poglavlju osvrnuo na kult ličnosti i Titovu karizmatičnu vlast kao kohezijske čimbenike integracije i identiteta nove države i legitimiranja nove vlasti; u osmom, posljednjem poglavlju autor je sažeto iznio najvažnije zaključke. Dodatak tekstu popis je Titovih državničkih posjeta između 1944. i 1979., tabelarni prikaz promjene vrijednosti jugoslavenskoga dinara između 1946. i 1980., popis slikovnih priloga i korištenih kratica te iscrpna bibliografija.

Halder je ishodište Titova kulta kao temelja druge jugoslavenske države vidio u partizanskoj borbi i ustvrdio da je titoizam bio posebna varijanta marksističke ideologije na koju se nadograđivalo radničko samoupravljanje. Kao takav, bio je učinkovita poveznica između karizmatične ideje, tj. ideologije i karizme kulta vođe koji je personificirao tu ideologiju, ali ujedno i državu, a Titova je karizma bila i temelj socijalne povezanosti koja je stvorila i snažnu emocionalnu povezanost s vođom države, kojom se mogu objasniti emotivne reakcije građana Jugoslavije nakon vijesti o Titovoj smrti. Polazeći od Weberove definicije karizme, Halder je iznio četiri razvojne faze karizmatične vlasti: prvu karakterizira stvaranje karizme s prvim naznakama kulta ličnosti, drugu institucionaliziranje i ritualizacija kulta karizmatične osobe tijekom koje njezina karizma postaje sastavnim dijelom svakidašnjega života, treću oblikovanje posmrtnoga kulta i postupno iščezavanje karizme određene osobe nakon njezine smrti, a četvrtu, postkarizmatičnu historizacijsku fazu karakterizira istodobno stigmatiziranje nekada obožavane osobe i nostalgичno oživljavanje pozitivnih sjećanja na nju. U slučaja-

ju Josipa Broza Tita autor je naglasio značenje pobjede partizanskih snaga nad unutar-njim i vanjskim protivnicima i preuzimanje vlasti kao ključnih čimbenika za učvršće-nje njegove vladavine, na kojima se razvila mitologizacija partizanske borbe i herojsko poimanje ratnih događaja, uključujući i Tita kao partizanskoga vođu. Njegov kult lič-nosti intenzivirao se u poslijeratnom razdoblju paralelno s učvršćenjem vlasti, praće-nim izgradnjom birokratiziranih partijskih i državnih struktura i širenim svim raspo-loživim sredstvima javnoga priopćavanja. No, suprotno dosadašnjim tezama, Halder je zaključio da Staljinov kult između 1945. i 1949. nije imao prednost pred Titovim kultom, nego da se on već od 1945. emancipirao od Staljinova kulta. Uz otpor Staljinu, koji je pretvoren u jedan od temeljnih mitova jugoslavenske države, kao bitne elemen-te Titove karizmatične vlasti spomenuo je reformu društvenoga sustava, tj. uvođenje samoupravljanja i Pokret nesvrstanih, koji je podigao ugled Jugoslavije zahvaljujući njegovim brojim inozemnim putovanjima od pedesetih godina (170 državnih posjeta u 70 zemalja!). Prema Halderovu mišljenju, glavna odlika Titova sustava bio je konti-nuitet klijentelističkoga odnosa između vladara i nove, komunističke elite, karakteri-stičan za jugoistočnu Europu od početaka modernizacijskih procesa. To se vidjelo po tradicionalističkim i birokratiziranim elementima Titove vlasti, odnosno pojavi tradi-cionalističkih elemenata vlasti u prvom redu na reprezentativnoj razini – kvazimonar-hističkom obliku vladavine i preuzimanju monarhističkih običaja, npr. kumstva pod Titovim pokroviteljstvom. Halder je ustvrdio da, iako se prijelaz sa sovjetskoga mode-la planskoga državnog gospodarstva prema samoupravnom socijalizmu propagirao kao dio Titova karizmatičnoga poslanja, liberalizacija sistema i promjene ustavnih načela od 1946. do 1977. nisu mogle voditi prema depersonalizaciji Titove karizme jer je birokratizirana jezgra Komunističke partije ostala netaknuta. Iako su reformska reto-rika i zahtjevi koje je na teorijskoj razini postavljalo samoupravljanje rezultirali očeki-vanjem da će i Titov autoritet biti sredstvo u borbi protiv moćnih birokratskih struk-tura, jer je i on sam kritizirao birokratske tendencije, borba protiv partijske birokracije ostala je na retoričkoj razini, a Titova osuda nacionalističkih tendencija zapravo je sli-čila testu privrženosti njegovoj politici, tj. vjerovanju u njezinu ispravnost te ostvari-vost i opravdanost njegove vladavine. Prema Halderovu mišljenju, Tito je iz krize koja je trajala od 1968. do 1972. izišao jači nego prije, ali uzroke konflikta nije bilo moguće otkloniti, a njegovo je postupanje široko prihvaćeno među stanovništvom i ponovno je aktualiziran mit Tita kao spasitelja države, koji se prvi put pojavio u vrijeme sukoba s Informbiroom. Njegovoj popularnosti pomoglo je i lagano podizanje standarda od sredine 50-ih godina i razvoj socijalizma koji je odudarao od onoga sovjetskog, pa i po cijenu inozemnoga zaduživanja, koje je stvaralo iluziju blagostanja. Titova karizmat-ska vlast prenosila se komunikacijskom strukturom koja je naglašavala socijalnu pove-zanost s predsjednikom države, a sredstva javnoga priopćavanja propagirala su sliku dobrog vođe koji se brinuo za blagostanje ljudi. Halder je napomenuo da su pisma, darovi i pismene molbe upućivani Titu oslikavali karizmatičnost njegove vladavine i pokazali da je karizmatična komunikacija činila bitan aspekt njegove uloge vođe, čemu su doprinijela i njegova brojna putovanja unutar zemlje, a stari i novi mediji populari-zirali su ga i bili sastavni dio i medijatori njegova kulta. Njega su od 1943. činili i spon-tani i isplanirani elementi, a nakon rata pojavile su se performativno-ritualne proslave u obliku masovnih sletova, obljetnica i Titova rođendana – Dana mladosti, kao najvaž-nijega sastavnog dijela Titova kulta, koje su simbolično slavile partizansku borbu i či-

nile njegovu okosnicu. Halder je naglasio da je proslava Titova rođendana kao središnja sistemaska proslava bila simbolična komunikacija između šefa države i građana Jugoslavije. Njegovo pretvaranje u kulturnu i privatnu svečanost u osamdesetima nije još uvijek značilo potpuno uklanjanje Titova kulta jer se komunikativno i simbolično priznavanje i prikazivanje uspjeha socijalističkoga sustava i dalje koristilo za predstavljanje temeljnih karakteristika Titove vladavine, ali u novim varijacijama. Vrhunac proslave Titova rođendana bio je 1977., kada su masovni sletovi, predstava i obljetnice u čast raznih događaja iz partijske i partizanske povijesti služili vizualizaciji i učvršćivanju Titove karizmatične vlasti, ali je tijekom 80-ih godina bilo sve teže zaustaviti proces njegove erozije. Halder je zaključio da je u postkarizmatičnoj fazi nakon Titove smrti njegov kult bio relevantan za politički sustav koji je predstavljao i usko povezan s vladavinom Saveza komunista Jugoslavije, a polagano urušavanje Titova mita i blijeđenje njegova kulta zajedno s ponovnim propitivanjem povijesne slike o njemu činili su pozadinu za uspon Slobodana Miloševića i njegovo profiliranje kao spasitelja srpske nacije. Na desetogodišnjicu smrti Titu su širi krugovi javnosti i političke elite predbacivali brojne greške i propuste, ali usprkos stigmatizaciji, njegova karizma, misli autor knjige, nije potpuno nestala. Naime, nakon raspada zajedničke države nastupila je posljednja faza postkarizmatičnoga historiziranja, karakteristična po oživljavanju pozitivnoga vrednovanja Titova karizmatškoga djelovanja, a nostalgичno sjećanje na socijalističku Jugoslaviju i Tita pojavilo se među pripadnicima svih etnija i socijalnih slojeva u bivšim jugoslavenskim republikama. Pozitivna dostignuća sistema asocijala su na Tita, pa je povezivanje sjećanja na tobožnje nestale vrijednosti s kritičkim implikacijama sadašnjosti iznjedrilo nostalgiju kao potencijalnu nositeljicu određenih vrijednosti. Halder je napomenuo da je teško procijeniti hoće li spomenuti procesi kao posljedicu izazvati oživljavanje Titovih političkih ideja, ali njegov kult ostaje i dalje dio postjugoslavenske kolektivne memorije. Govoreći o legitimitetu i legalitetu Titove vlasti, Halder je istaknuo posebno značenje načina interpretiranja povijesti Drugoga svjetskog rata, kojem je cilj bio mobilizacija stanovništva i eliminiranje razlika među narodima i narodnostima, pa je "partizansko jugoslavenstvo" izvedeno iz nadetničke borbe jugoslavenskih naroda tijekom Drugoga svjetskog rata determiniralo sve do u šezdesete godine unificirani koncept jugoslavenskoga identiteta. Drugi čimbenik koji je, prema autorovu mišljenju, pomogao jačanju toga identiteta bio je vanjskopolitički sovjetski pritisak protiv Jugoslavije, koji je stvorio osjećaj posebnog identiteta između Istoka i Zapada. Međutim, napomenuo je da je socijalističko jugoslavenstvo u poslijeratnim godinama sadržavalo unificirajuće osobine i potisnulo federalizam, pa se na 7. partijskom kongresu 1958. raspravljalo i o prijedlogu o ukidanju federalnoga ustroja zemlje. Kao pitanje koje se na to nadovezivalo Halder je spomenuo problem postojanja Jugoslavena, koji su se, smatra on, prvi put kao kategorija pojavili 1961., i kao zanimljivost istaknuo činjenicu da snažna promidžba unificiranoga koncepta jugoslavenstva nije provedena iako su službene vlasti tvrdile da je nacionalno pitanje riješeno. Na partijskom kongresu 1964. pitanje identiteta Tito je riješio istupom protiv unitarizma i asimilacijskih tendencija, formiranje jedinstvene jugoslavenske nacije nije više bilo u središtu pozornosti, a kao identifikacijski čimbenik služio je socijalistički patriotizam. Nakon 1963. dominirajućim je postalo nacionalno određivanje, a kulturne razlike i multinacionalnost isticale su se kao znak tolerantne jugoslavenske zajednice u kojoj je nacionalna pripadnost ostala temeljna identitetska odrednica za većinu stanovništva.

Titov lik vođe ostao je konstanta u političkom životu Jugoslavije – to nisu bili ni Jugoslavenska narodna armija, ni samoupravljanje, koje je socijalnu integraciju podržavalo više na lokalnoj razini, a zbog čestih promjena i revizije Ustava nije se razvio ni ustavni patriotizam. Halder je istaknuo da nakon Titove smrti ni socijalizam ni jugoslavenstvo ni njegov kult nisu postali snage koje bi državu držale zajedno, odnosno da je nedostajala konstantna i konzekventna ideologija koja bi to omogućila, ali i da je nejasno kako bi jedna takva ideologija trebala biti stvorena. Upozorio je i na razlike u ocjenama politike bratstva i jedinstva, koje idu od ocjene o postojanju široko rasprostranjenog osjećaja pripadanju jugoslavenstvu koju je iznio Holm Sundhaussen, preko teze Sergeja Flerea da je jugoslavenska civilna religija bila amalgam spontano stvorenih i službeno sponzoriranih vrijednosti i uvjerenja koji nisu nametnule službene vlasti (?!), do teze Igora Grdine o doktrini bratstva i jedinstva nametnutoj odozgo, s kojom se autor knjige nije složio. Govoreći o odnosu prema sredstvima javnoga priopćavanja i javnosti općenito, Halder je istaknuo da su komunisti nakon preuzimanja kontrole nad državom po sovjetskom modelu stavili pod kontrolu i tisak i radio, sredstva priopćavanja širila su i jačala Titovu karizmu i kult, novinari su bili prisiljeni na autocenzuru, a pisanje članaka o Titu određivali su točno utvrđeni politički okviri. No diskutabilan je njegov zaključak da je od 60-ih godina kao posljedica decentralizacije utjecaj Partije na medije bio ograničen (?!) i da je primjetna decentralizacija medija između 1951. i 1961. umanjila utjecaj centralistički usmjerenog partijskog vrha. Halder je ipak primijetio da je usprkos djelomičnoj liberalizaciji i isticanju umjetničke slobode i slobode tiska, koje su se naglašavale, i povremenog odstupanja od službene doktrine, npr. tijekom hrvatskoga proljeća, Partija određivala njihove granice, što je u svojim istupima jasno naznačio i Tito. Novinari i urednici morali su sami procijeniti koliko su daleko mogli ići u kritici sistema, što je vodilo razvoju autocenzure, ali je istaknuo da se nakon Titove smrti, kada je gotovo 80% novinara bilo učlanjeno u vladajuću Partiju i time podvrgnuto stranačkoj disciplini, zbog decentralizacije partijskih organizacija nije više mogla provoditi jedinstvena partijska informativna politika.

Osvrnuvši se na postupanje Titova sustava prema njegovim protivnicima, Halder je napomenuo da su već partizanska državna povjerenstva za istraživanje ratnih zločina služila za diskreditiranje potencijalnih protivnika novoga režima i da je sve do početka 50-ih godina jugoslavenski sustav nosio karakteristike staljinističke diktature, koja je bila spremna osigurati vlast masovnom represijom. Titov represivni sustav, misli Halder, slabio je između 1961. i 1971., ponovno ojačao u procesima 1971./72. u Hrvatskoj i Srbiji, a zatim je 80-ih bio usmjeren na Albance na Kosovu. Iako je zaključio da je Titova čvrsta ruka bila kohezijska snaga koja je Jugoslaviju držala na okupu, Halder nije prihvatio tezu o Jugoslaviji kao tamnici naroda, nego je ustvrdio samo da je Jugoslavija bila država koja je na nepoćudne zahtjeve ili pokrete reagirala represivno, što se vidjelo po nizu zakonskih članaka kojima je država svako kritičko izjašnjenje mogla kazneno kažnjavati, osobito osudom za verbalni delikt ili neprijateljsku propagandu. No, iako je istaknuo da je javno iznesena sumnja u Titovu vlast mogla voditi pravnom progonu, autor nije prihvatio ni tezu o jasno izraženoj razlici između dobrovoljnoga i prisilnoga sudjelovanja u režimskim manifestacijama, držeći da se u vezi s tim može govoriti samo o izmiješanosti različitih, tj. prisilnih i dobrovoljnih motivacijskih čimbenika. Nadalje, upozorio je na to da postoje suprotstavljena mišljenja o legitimnosti jugoslavenske države jer neki autori tvrde da njezin raspad dokazuje

njezinu nelegitimnost, a drugi naglašavaju da su njezini temelji od 60-ih godina bili oslobodilačka borba partizana tijekom rata i nešto kasnija djelomična liberalizacija jugoslavenskoga socijalizma, a da se u 80-ima legitimnost države djelomično dokazivala i njezinim ekonomskim uzletom, što je izgubilo na uvjerljivosti ekonomskim urušavanjem države. Halder je zaključio da se rasprava o legitimnosti države ne može odvojiti od Titova kulta i Komunističke partije Jugoslavije kao institucije političkoga socijaliziranja društva, a napomenuo je da je jugoslavenski režim samo djelomično ispunjavao svaki od tri kriterija po kojima se može ocijeniti legitimnost nekog režima, a to su način na koji je vlast dobivena (zakonito ili nezakonito osvajanje vlasti), zatim održavanje vlasti pomoću prisile i nasilja te promoviranje ciljeva koje je i na unutarnjopolitičkoj i međunarodnoj razini dijelila šira javnost. Polazeći od tih kriterija, Halder je ustvrdio da je preuzimanje vlasti komunističke, iako nasilno i nesankcionirano demokratskim putem, bilo provedeno uz potporu širih slojeva stanovništva, da su prisila i represija posebnu ulogu igrale u prvom desetljeću nakon završetka rata, ali da Titova vladavina nije bila utemeljena samo na prisili jer nije zamisliva ni jedna vlast koja bi se oslanjala samo na prisilu. Istaknuo je da je Titov režim karakterističan po "sinergetskoj karizmi", zajedničkom djelovanju karizmatičnih i nekarizmatičnih elemenata vlasti koji su jačali njegovu karizmu, koja se urušila njegovom smrću i za posljedicu imala ponovno Titovo stigmatiziranje, prije svega u Srbiji. Napomenuvši da je potrebno relativizirati i problematizirati pretjerano mitologiziranje Titove ere, Halder je rekao da se njegovo nacionalistički utemeljeno stigmatiziranje ne provodi iz želje za stjecanjem relativno odmjerene procjene njegove povijesne uloge, nego iz političkih motiva, ali nije detaljnije obrazložio taj zaključak. Iznio je i veoma diskutabilnu tezu da su osamdesete godine prošloga stoljeća možda bile jedina prilika da se Titova karizma preoblikuje u oblik koji bi u demokratski transformiranoj zajedničkoj državi mogao postojati kao ujedinjujući simbol, što je suprotno njegovu prethodno iznesenom zaključku da nije bilo jasno kako bi mogla biti stvorena ideologija koja bi Jugoslaviju osim kroz Titov lik držala zajedno.

Halderova knjiga o Titovu kultu, u kojoj je njegov politički uspon od kraja Drugoga svjetskog rata prikazan objektivno, zanimljivo je djelo čiji je autor iznio neke polemične zaključke, npr. tezu o mogućnosti transformacije jednopartijskoga jugoslavenskoga sustava u demokratski sustav zapadnoeuropskoga tipa, ili o Titovoj povezanosti s građanima Jugoslavije kao osloncu njegovim idejama u borbi protiv tzv. birokratskih struktura, koja nameće pitanje je li se u jednopartijskom jugoslavenskom sustavu uopće moglo slobodno izražavati o idejama o razvoju države i društva, o čemu je odluke donosila samo vladajuća stranka. Ova knjiga neće zadovoljiti ni zagovornike kritičnijega pristupa Titovu jednopartijskom sustavu i načinu vladanja, ali daje zanimljiv sociološki pristup fenomenu Titove vladavine i otkriva bogatu historiografiju, koja pokazuje da neki inozemni znanstvenici i danas drže da je bilo moguće sačuvati jugoslavensku državu u nekom drugom obliku. S obzirom na prisutnost te ideje u inozemnim znanstvenim krugovima, novija bi istraživanja trebala pokušati objasniti veliku naklonost, pa i idealističko gledanje na postojanje jednopartijske Titove države pojedinih inozemnih znanstvenika koji su o njoj iznosili pozitivno mišljenje, iako se u toj državi nisu prihvaćala ni uvažavala demokratska načela karakteristična za zapadna društva.

ZLATKO KUDELIC